

**Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben – digitalizáció, kutatás,
nyelvtörténet**

c. szimpózium

**(Magyar Tudomány Ünnepe 2020. november 5. 13:30–16:00)
online: stream az MTA Székház Nagyterméből**

13:30. MEGNYITÓ: Prószéky Gábor, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója

13:35. BEVEZETÉS. Dömötör Adrienne: Korpuszépítés, középmagyar kor, variációvizsgálat: alapkutatások a Nyelvtudományi Intézet Magyar nyelvtörténeti munkacsoportjában

13:50. Dömötör Adrienne: Mindig az élőnyelv a modernebb? – Vonatkozó névmási váltakozás középmagyar kori nyelvi rétegekben

14:10. Dér Csilla Ilona: Névutó csak a (fő)név után? Névutók vándorlása térben és időben

14:30. Szentgyörgyi Rudolf: Ablatívuszi határozóragjaink a középmagyar korban – dimenzionális nyelvészeti megközelítésben

14:50. SZÜNET

15:00. Varga Mónika: Diskurzusfunkciók határok nélkül a középmagyarban – és azóta

15:20. Gugán Katalin: Helycserés támadás? Változatok és változások a tagadásban

15:40. Bácsi Enikő: Hogyan mondták kötőmódban?

ZÁRSZÓ: Bartos Huba, a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese

ZÁRSZÓ

Dömötör Adrienne: Korpuszépítés, középmagyar kor, variációvizsgálat: alap kutatások a Nyelvtudományi Intézet Magyar nyelvtörténeti munkacsoportjában

A Nyelvtudományi Intézet *Magyar nyelvtörténeti munkacsoportja* egymást követő két pályázati időszakának lezárásaként szervezi meg tudományos ülését (a két projekt az OTKA K 81189 és K 116217 sz. pályázatának támogatásával valósulhatott meg). A két pályázat egyik legfontosabb eredménye az az adatbázis – a *Történeti magánéleti korpusz* –, amely a kezdetektől a középmagyar kor végéig keletkezett élőnyelvközeli szövegeket (peres eljárások tanúvallomásait és magánleveleket) tartalmaz digitalizált és morfológiailag teljes körűen elemzett formában. További eredményeink a középmagyar kori nyelvhasználat tanulmányozásán alapulnak. Kutatásaink kiindulópontja, hogy a nyelv történeti változásai az adott korszakban egymás mellett élő változatok életrajzában gyökereznek. A jelen szimpóziumon elhangzó előadásainkban a középmagyar korszak morfológiájából és szintaxisából vett témákon keresztül vizsgáljuk a változatok versengésének nyelvtörténetet alakító természetét. A középpontban az élőnyelvközeli regiszter áll, hiszen a széleskörűen elfogadott nézet szerint a nyelvi változások az élőnyelvből indulnak.

A rövid bevezető arra vállalkozik, hogy körvonalazza a témát, felvázolja a közös szemléletmódot, és bemutassa a vizsgálati anyagot. A részletekről pedig szóljanak az ezt követő előadások!

Dömötör Adrienne: Mindig az élőnyelv a modernebb? – Vonatkozó névmási váltakozás középmagyar kori nyelvi rétegekben

Az előtagos (*aki, ami, amely*) és az előtag nélküli (*ki, mi, mely*) vonatkozó névmásformák versengése az ómagyar kortól napjainkig tartó folyamat. Az újabb, előtagos változat a főnévi mutató névmás és a pusztá vonatkozó névmás együtteséből alakult ki feltehetőleg még a korai ómagyar korszakban, hiszen a legkorábról fennmaradt kódexben már találkozni lehet vele. Az innovatív forma terjedése a középmagyar kor elején jelentős lendületet vesz. Az előadásban arra keresek választ, miről vallanak az újabb változat terjedési folyamatai. Melyik nyelvi réteg jár elől ebben: az élőnyelv(közeli) nyelvhasználat, amely a nyelvi változások létrejöttének elsődleges terepe? Vagy inkább a könyvnyomtatás igényes nyelvezete? A kérdések megválaszolásához két időbeli metszetet vizsgálok a középmagyar korból (fél-fél évszázadot a 16., illetve a 17. századból). Az élőnyelvet mindkét korszakrészben változatos könyvműfajokból gyűjtött mintával vetem össze, továbbá az első korszakrészben külön kitérek a bibliafordítások nyelvhasználatára, a második korszakrészben pedig a hivatalos nyelvre is. Az áttekintés során általános kérdéseket is

érintek a nyelvi változások terjedésével kapcsolatban. A közel hétezer adat tanulmányozásából származó eredményeimet diagramok segítségével szemléltetem.

Dér Csilla: Névtó csak a (fő)név után? – Névtók vándorlása térben és időben

A névtókat, mint magyar elnevezésük maga is sugallja, általában az alapszavukat követő egységeknek tartjuk (pl. *a tó mellett*), ragos alapszóval álló alcsoportjuk esetében azonban – jelöltségük miatt – funkcionálisan azonos, de fordított szórendi variánsaik is létez(het)nek, például: *kivéve a tanárt, közel a vízhez*. Ezek a konstrukciók azonban igen változatosak: egy részük még nem biztosan névtó, más képviselőik pedig – a ragvonzás ellenére – névtóként is csak egy adott pozíciót preferálnak (pl. *valamire nézve*). Az előadás a szakirodalomban vitatott státusú *valamitől távol* (és összevetésképpen a *valamihez közel*) ragvonzó alakulatokkal foglalkozik, arra a kérdésre keresve a választ, hogy névtóvá váltak-e a középmagyar korban vagy a későbbi évszázadok során. Ehhez részletesen elemezzük a történeti korpuszokban fellelhető szórendi variációikat, illetve legszorosabb társulásaikat. Az eredmények meglepő válasszal szolgálnak a címbebeli kérdésre.

Szentgyörgyi Rudolf: Ablatívuszi határozóragjaink a középmagyar korban – dimenzionális nyelvészeti megközelítésben

Ablatívuszi típusú testes határozóragjaink, a delativus, az elativus és a tulajdonképpeni ablativus mind a mai magyar szenderdben (*-rÓl, -bÓl, tÓl*), mind nyelvjárásainkban (alapváltozatként: *-rÚl, -bÚl, tÚl*) formálisan és funkcionálisan is zárt rendszert alkotnak. E ragjaink az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyar korban alakultak ki *-l* ablativus ragos önálló főnevekből. Eredendően azonban (az etimológia és a korai források tanúságtétele alapján) az ómagyar korban nem alkottak formális rendszert: mind a magánhangzók nyelvállásának tekintetében, mind a névtón keresztül történő raggá válás folyamatában különbségeket mutattak. A formális rendszerré szerveződés a középmagyar kor folyamán zajlott. Az előadás arra keres választ – dimenzionális nyelvészeti megközelítésben: a tér, az idő és a társadalom aspektusának együttes figyelembevételével –, hogy e formálódó mikrorendszer mely változatokon keresztül, illetve milyen változások nyomán szerveződik formális rendszerré (illetve zárt rendszerváltozatokká).

Varga Mónika: Diskurzusfunkciók határok nélkül a középmagyarban – és azóta

Az ellentétet kifejező összetett mondatokat tekintve számos választási lehetőség áll a beszélők rendelkezésére. Jóllehet az egyes kötőszók funkcióinak megoszlása viszonylag korán kialakult, napjainkig is megfigyelhető az altípusok közötti átjárhatóság – a variáció egyes eseteinek megjelenése és elterjedése a 16–18. század során zajlott. Az előadás két ilyen változásra tér ki. Az egyik a *hanem* olyan használata, amelyben a(z enyhébb) kontraszt kifejezése mellett a témaváltás, az újabb információ vagy épp a beszélői vélekedés nyomatékosítása került előtérbe – ezzel együtt a megelőző tagmondatbeli tagadás elmaradt. E ritkább változat a korszak egyes műfajaira jellemző (levelek, később iskoladrámák), idővel egyre inkább a szépirodalomhoz kötődve. A másik változás a *pedig* átértékelődése az elsődlegesebb szembeállításból a megengedés felé. Ez utóbbi a szórendi elhelyezkedéssel is összefügg: a 16. századtól a tagmondat élén és legvégén egyaránt megfigyelhető – e szélső helyeknek szerepük lehetett a funkció megszilárdulásában. A megengedő *pedig* elsősorban a korszak élőnyelvközeli műfajaiból idézhető ritka változatként, idővel azonban átterjedt a formálisabb, tervezettebb szövegekre is.

Gugán Katalin: Helycserés támadás? Változatok és változások a tagadásban

A tagadás egy univerzális, azaz minden nyelvben jelen lévő, ugyanakkor meglehetősen változékony kategória. Számos nyelvben megfigyeltek egy olyan típusú változást, melynek során a tagadó mondatokban megjelenik egy elem, amelynek az a funkciója, hogy hangsúlyosabbá tegye a tagadást, majd idővel, az egyre gyakoribb használatnak köszönhetően ez az elem elveszíti nyomatékos jellegét, és általános tagadószóvá értelmeződik át, az eredeti tagadószó pedig el is tűnhet. A mai magyarban a tagadást nyomatékosíthatjuk egy-egy szókapcsolattal (*egy lépést sem ment, egy morzsát sem evett*), és van egy olyan szerkezet is, amely nyomatékos tagadást fejez ki. Ebben a szerkezetben az igekötő megelőzi a tagadott igét (*Én aztán el nem vittem* – ú.n. megszakított szórendű tagadás), szemben a semleges értékű tagadó mondatokkal, ahol az igekötő követi a tagadott igét (*Nem vittem el* – ú.n. fordított szórendű tagadás). A kétféle tagadó szórend több száz éve egymás mellett él a magyarban, párosuk amiatt különleges nyelvtörténeti szempontból, hogy évszázadokon át (adatolhatóan a legkorábbi nyelvemlékektől a 18. századig) a megszakított szórend dominált, és a ma általános fordított szórend használati aránya csak a 19. században indult gyors növekedésnek a másik típus rovására. Előadásomban azt mutatom be, hogyan lehet kinyomozni, milyen alapon választhatott a korabeli beszélő a kétféle szórendű tagadás között a változást megelőző időszakban, azaz a középmagyar korban. A különféle típusú bizonyítékok arra utalnak, hogy a kétféle tagadás tulajdonképpen szerepet cserélhetett a 19. századi változás során, mert az nagy valószínűséggel kizárható, hogy a középmagyarban olyan gyakori megszakított szórend nyomatékos lehetett volna, az pedig valószínűsíthető, hogy a fordított szórendű tagadásnak speciális funkciója volt.

Bácsi Enikő: Hogyan mondták kötőmódban?

Előfordulnak olyan esetek, amikor a mellékmondatban nem szerepel felszólítás, állítmánya mégis felszólító módban áll (például: *Meséltem neki, hogy elaludjon*). Ezt nevezi a szakirodalom kötőmódnak. E kategória a történetiségben – a mai magyarbeli vizsgálatához képest – kevesebb figyelmet kapott, s ezen belül középmagyar kori alakulástörténete teljesen feltáratlan. Felmerül tehát a kérdés: vajon hogyan formálták meg kötőmódban mondataikat a nyelvhasználók a 16–18. században? Az előadás 1772 előtti magánlevelek és peres eljárások jegyzőkönyvei alapján mutatja be e mód megjelenési formáit. A mai magyarban a kötőmódú mellékmondatokban az igekötő és az ige szórendje egyenes (például: *Nem akarom, hogy **elmenj!***), míg a történetiségben az ige módosító elemek és az ige szórendje más mondattani környezetekben is eltérhet a mai megszokottól, így várható, hogy a felszólítást tartalmazó felszólító mondatokban sem általános a mai magyarban megfigyelhető fordított sorrend, s így érdemes megvizsgálni, elkülöníthető-e ilyen alapon a kötőmódú és a felszólító mellékmondat. Az elemzés másik szempontja a kötőmódú mondatokban a *hogy* kötőszónak és „törlésének” tanulmányozása. Bár a mai magyarban a mellékmondatok éléről nem hagyható el a kötőszó (példaként: *Hagyom, **hogy elmenj***), célszerű a történeti írásokban is megfigyelni ennek a megállapításnak az igazságtartalmát. Az előadásban a módhasználat is ismertetésre kerül, ugyanis a történetiségben a mellékmondatok igéje feltételes módban is állhatott (például: *édes szívem, nem akarom elmúlatni, hogy kegyelmedet meg ne látogatnám levelem által*).